

V.

Miłosz – tłumacz poezji polskiej na język angielski

Twórczość przekładowa Czesława Miłosza związana jest ściśle z jego oryginalną twórczością. W eseju pod tytułem *Gorliwość tłumacza* wyznawał, że głównym celem jego translatorskich zainteresowań było „poszukiwanie pomocy w wypracowaniu własnego idiomu”¹. Przekłady te powstały w różnych okresach twórczości Miłosza. Trudną sztukę tłumaczenia opanowywał stopniowo, wraz z nabywaniem znajomości języków obcych, wpierw francuskiego, potem angielskiego. Zdawał sobie doskonale sprawę z trudności, jakie stoją przed tłumaczem, z odpowiedzialności, jaką bierze na siebie, chcąc przyswoić własnej literaturze dzieła obcych pisarzy. Jest to niemal ryzyko, gdyż mimo iż tłumacz dokłada wszelkich starań, by wykonać swe zadanie jak najlepiej, to „wynik będzie mniej szczęśliwy lub bardziej”². Choć zdarza się też, że dobry przekład „zostaje w historii języka i wpływa na język nie mniej, a czasem więcej niż utwory mające prawo pierworództwa”³. Autorzy i tłumacze z różnych epok należą do wspólnej rodziny zasiadającej w krainie „wiecznych »intelektualnych łowów«”⁴, o jakich pisze William Blake, do którego często wracał.

Tłumaczenia Miłosza można z grubsza podzielić na dwie kategorie: z języków obcych na polski i z języka polskiego na angielski. W tej pierwszej dziedzinie Miłosz może się poszczycić tłumaczeniami z literatury amerykańskiej i brytyjskiej, a także z francuskiej, chińskiej, greckiej, hisz-

¹ C. Miłosz, *Ogród nauk*, Paryż, Instytut Literacki, 1979, 171.

² C. Miłosz, *Ogród nauk...*, 171.

³ C. Miłosz, *Ogród nauk...*, 171.

⁴ C. Miłosz, *Ogród nauk...*, 172.

pańskiej, hebrajskiej, hindi, japońskiej, jidisz i litewskiej, a nawet jednego wiersza z łaciny. Już pierwsza bibliografia tłumaczeń Miłosza zawiera blisko 80 pozycji, wśród których znajdują się m. in. przekłady z Audena, Baudelaire’a, Biblii, Blake’a, Eliota, Jeffersa, poezji haiku, Kabira, Kawafisa, Mao Tse-Tunga, Milтона, *Negro spirituals*, Nerudy, Sandburga, Szekspira, Whitmana i Yeatsa⁵. Druga, znacznie obszerniejsza, rejestruje około 270 pozycji, a także zawiera przeszło 600 stron samych przekładów⁶.

W rozdziale tym skupię się wyłącznie na tłumaczeniach Miłosza z języka polskiego na angielski⁷. Miłosz zaczął ogłaszać swoje przekłady z poezji polskiej w znanych angielskich pismach „Encounter” i „The Observer”⁸. I tak „Encounter” (a było to w lutym 1958 roku), zamieścił pięć wierszy Mirona Białoszewskiego z notą biograficzną o poecie, *Elegy of Fortinbras* Zbigniewa Herberta (sierpień 1961) oraz przekład własnego wiersza *Throughout Our Lands* (luty 1964), natomiast „The Observer” we wrześniu 1962 roku ogłosił pięć kolejnych wierszy Herberta. Z kolei George Steiner umieścił w antologii *The Penguin Book of Modern Verse*

⁵ R. Volynska-Bogert and W. Zalewski, *Czesław Miłosz. An International Bibliography 1930–1980*, preface by S. Barańczak, Ann Arbor, Michigan Slavic Publications, 1983.

⁶ M. Heydel (zebr. i oprac.), *Czesław Miłosz. Przekłady poetyckie*, Kraków, Znak, 2005. Dodatkowe informacje można znaleźć w: A. Kosińska, oprac., *Czesław Miłosz. Bibliografia druków zwartych*, Kraków-Warszawa, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, 2009.

W przekładach z języków, których nie znał, Miłosz korzystał z angielskich tekstów. Andrzej Franaszek podaje też, że przy pracy nad tłumaczeniem *Jak się nam podoba* Szekspira „Miłosz posiłkował się przekładem francuskim i z pewnością XIX-wieczną wersją autorstwa Leona Ulricha” (A. Franaszek, *Miłosz. Biografia*, Kraków, Wydawnictwo Znak, 2011, 322). O swojej znajomości hebrajskiego Miłosz mówił: „I learned some Hebrew – let us say on the school level, like school Latin” (C.L. Haven, ed., *Czesław Miłosz. Conversations*, Jackson, University Press of Mississippi, 2006, 6). O przekładach biblijnych Miłosza pisał M. Piel w: *Czesław Miłosz jako tłumacz biblii hebrajskiej*, „Studia Judaica”, 8, 2005, nr 1–2 (15–16), 213–239.

⁷ Pominę także ocenę przekładów, ponieważ Miłosz współpracował z wieloma amerykańskimi tłumaczami i trudno jest określić jego rolę w kształtowaniu ostatecznych wersji przekładów. Nie będzie też mowy o tym, jakie swoje własne utwory wybierał do tłumaczenia na angielski. Obydwa tematy warte są osobnych badań. O recepcji krytycznej, z uwzględnieniem zagadnień przekładu, pisała B. Karwowska, *Miłosz i Brodski. Recepcja krytyczna twórczości w krajach anglojęzycznych*, Warszawa, Wydawnictwo IBL PAN, 2000. O wczesnych tłumaczeniach Miłosza na angielski pisał B. Baran w artykule pt. *Miłosz jako tłumacz współczesnej poezji polskiej na język angielski*, „Poezja”, 1981, vol. 16, 7 (188), 56–61.

⁸ „Encounter”, wydawany od 1953 do 1991 w Wielkiej Brytanii, był anglo-amerykańskim miesięcznikiem literackim, natomiast „The Observer”, założony w 1791 roku, jest najstarszą niedzielą gazetą na świecie.

Translation (1966) trzy Miłoszowskie przekłady wierszy Zbigniewa Herberta oraz po jednym Antoniego Słonimskiego, Tymoteusza Karpowicza i Jerzego Harasymowicza, a Celina Wieniewska w *Polish Writing Today* (1967) pięć tłumaczeń wierszy Tadeusza Różewicza i po jednym Zbigniewa Herberta i Wisławy Szymborskiej. W czasopiśmie „TriQuarterly” ukazał się wiersz Aleksandra Wata (2, 1967) oraz jeden Juliana Przybosia (9, 1967). George Gömöri i Charles Newman zamieścili w antologii *The New Writing in East Europe* (1968) po jednym wierszu Juliana Przybosia, Mieczysława Jastruna, Zbigniewa Herberta i Aleksandra Wata, zaś kwartalnik „Prism International” w Vancouver ogłosił wybór wierszy Aleksandra Wata pod tytułem *From Mediterranean Poems* (1969). Alan Bold w *The Penguin Book of Socialist Verse* (1970) zamieścił sześć przekładów wierszy Zbigniewa Herberta, natomiast *Queens Slavic Papers* jeden wiersz Bogdana Czaykowskiego (1973). Już ten krótki przegląd daje wyobrażenie o wzrastającym znaczeniu Miłosza jako tłumacza poezji polskiej na język angielski.

Od lat sześćdziesiątych zaczęły się też ukazywać książkowe wydania przekładów współczesnej poezji polskiej Czesława Miłosza. Imponująca liczba tych pozycji⁹, dwadzieścia cztery książki, wskazuje na ogrom pracy

⁹ C. Miłosz (sel. and tr.), *Postwar Polish Poetry: An Anthology*, Garden City, NY, Doubleday, 1965; C. Miłosz (sel. and trans.), *Postwar Polish Poetry: An Anthology*, 2nd ed., Harmondsworth, Penguin Books, 1970; C. Miłosz (sel. and ed.), *Polish Postwar Poetry: An Anthology*, 3rd, expanded ed., trans. by the author and others, Berkeley, California University Press, 1983; Z. Herbert, *Selected Poems*, intro. by A. Alvarez, trans. by C. Miłosz and P. Dale Scott, Harmondsworth, Penguin, 1968; Z. Herbert, *Selected Poems*, select. by T. Kunz, afterword by J. and B. Carpenter, trans. by J. and B. Carpenter, C. Miłosz, P. Dale Scott, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2000; A. Wat, *With the Skin*, trans. by C. Miłosz, New York, Ecco Press, 1969; A. Wat, *Mediterranean Poems*, ed. and trans. by C. Miłosz, Ann Arbor, Ardis, 1977; A. Wat, *With the Skin*, trans. and ed. by C. Miłosz and L. Nathan, New York, Ecco Press, 1989; A. Wat, *Selected Poems*, trans. and ed. by C. Miłosz and L. Nathan, London, Penguin, 1991; C. Miłosz, *Selected Poems*, intro. by K. Rexroth, trans. by several hands, New York, The Seabury Press, 1973 (2nd ed. 1980 by Ecco Press); C. Miłosz, *Bells in Winter*, trans. by the author and L. Vallee, New York, Ecco Press, 1974; C. Miłosz, *The Separate Notebook*, trans. by R. Hass and R. Pinsky with the author and R. Gorczynski, New York, Ecco Press, 1984; C. Miłosz, *Unattainable Earth*, trans. by the author and R. Hass, New York, Ecco Press, 1986; A. Świrszczyńska (Anna Swir), *Happy as a Dog's Tail*, intro. by C. Miłosz, trans. by C. Miłosz and L. Nathan, San Diego, Harcourt Brace Jovanovich, 1985; A. Świrszczyńska (Anna Swir), *Talking to My Body*, trans. by C. Miłosz and L. Nathan, Port Townsend, Washington, Copper Canyon Press, 1996; C. Miłosz, *The Collected Poems, 1931–1987*, trans. by the author and the others, New York, Ecco Press, 1988; C. Miłosz, *The World*, trans. by R. Haas and R. Pinsky with R. Gorczynski, San Francisco, Arion Press, 1989; C. Miłosz, *Provinces: Poems 1987–1991*,

„gorliwego tłumacza”, za jakiego miał się Miłosz. Wyróżnić tu zwłaszcza należy trzy kolejne wydania antologii polskiej poezji powojennej, dwie edycje wierszy Z. Herberta, cztery utworów A. Wata, dwa poezji A. Świrszczyńskiej oraz trzynaście tomów tłumaczeń własnych wierszy. Choć liczne wiersze, a czasem i całe tomiki, były przedrukowywane później w zbiorowych wydaniach, to i tak ogólny bilans działalności Miłosza na tym polu nie mieści się w standardach pracy zwykłego tłumacza.

Najważniejszym dokonaniem Miłosza w tym zakresie była niewątpliwie antologia *Postwar Polish Poetry*, której pierwsze wydanie przypada na rok 1965. Zawiera ona 72 wiersze autorstwa 21 poetów, które powstały i zostały ogłoszone drukiem w latach 1956–1964. Autor antologii nie zamierzał bynajmniej na tej podstawie dawać ogólnego obrazu powojennej poezji; jego celem było pokazanie bogactwa tematów i form, które narastały od pokoleń, przeżyć nie tyle osobistych, co zbiorowych doświadczeń historycznych. Czyli antologia dawała po raz pierwszy obraz popaździernikowej poezji polskiej w języku angielskim dla obcego czytelnika, zwracając jednocześnie uwagę na osobę tłumacza i jego własną twórczość. Drugie wydanie antologii ukazało się w roku 1970, trzecie, z czterema nowymi autorami i wierszami – w r. 1983, co świadczy o tym, że dopiero przekłady Miłosza obudziły zainteresowanie poezją polską w Stanach Zjednoczonych.

Już we wstępie do antologii *Postwar Polish Poetry* Miłosz dał skrócony wykład własnej metody tłumaczenia. Oparł ją, jak wolno sądzić, na doświadczeniach nabytych jeszcze na lekcjach łaciny w piątej klasie wileńskiego gimnazjum Zygmunta Augusta, prowadzonych przez Adolfa Rożka, na których uczniowie wspólnie omawiali i redagowali zadany im fragment do tłumaczenia¹⁰. Znając język angielski wystarczająco dobrze, nie na tyle jednak, by samodzielnie kontrolować pracę nad tekstem, dobierał sobie do pomocy rodowitych tłumaczy. „Ponieważ angielski nie

trans. by the author and R. Hass, New York, Ecco Press, 1991; C. Miłosz, *Facing the River. New Poems*, trans. by the author and R. Hass, Hopewall, NJ, Ecco Press, 1995; C. Miłosz, *Road-side Dog*, trans. by the author and R. Hass, New York, Farrar, Strauss and Giroux, 1998; C. Miłosz, *A Treatise on Poetry*, trans. by the author and R. Hass, New York, Ecco Press, 2001; C. Miłosz, *New and Collected Poems, 1931–2001*, trans. by the author and others, New York, HarperCollin Publishers, 2001; C. Miłosz, *Second Space: New Poems*, trans. by the author and R. Hass, New York, Ecco Press, 2004; C. Miłosz, *Selected Poems, 1931–2004*, foreword by S. Heaney, trans. by the author and R. Hass, New York, Ecco Press, 2006.

¹⁰ A. Franaszek, *Miłosz...*, 71.

jest moim ojczystym językiem i nie ufam swojemu słuchowi, musiałem polegać na pomocy i kontroli tych, którzy mówią po angielsku od dzieciństwa; poezja przecież wywodzi się z języka dzieciństwa”¹¹. Na stronie tytułowej antologii figurował zarówno jako autor wyboru wierszy, jak i tłumacz, dziękując jednocześnie pięciu konsultantom przekładów „za długie debaty dotyczące jednego zdania, a często, jednego słowa”. Dodał też, że w trzech przypadkach formę ostateczną nadawał tłumaczeniom Lawrence Davis, zaś dwa stworzył Peter Dale Scott „przy mojej minimalnej pomocy”. W trzecim, poszerzonym wydaniu antologii (1983), Miłosz składał z kolei wyrazy wdzięczności przyjacielowi, poecie i profesorowi Leonardowi Nathanowi za pomoc w czytaniu i poprawianiu przekładów nowych wierszy. Wykorzystał tu także tłumaczenia innych autorów, takich jak Magnus Jan Krynski i Robert A. Maguire, Frank Kujawinski i Anthony Graham. Na tym tle zdanie o „wspólnych intelektualnych łowach” nabiera bardziej dosłownego sensu.

Następnym dziełem Miłosza-tłumacza był książkowy wybór poezji Zbigniewa Herberta pt. *Selected Poems* (1968), ze wstępem Ala Alvareza, pisarza, krytyka i redaktora „The Observer”. Współautorem tłumaczenia i tu był Peter Dale Scott, dyplomata i profesor na Uniwersytecie w Berkeley (1961–1994), który poznał Herberta i jego wiersze jako pracownik Ambasady Kanadyjskiej w Warszawie (1959–1961). Obydwaj tłumacze przekładali osobno wiersze Herberta, a następnie porównywali swoje wersje, omawiając szczegóły, a w końcu uzgadniając końcowy produkt¹².

¹¹ „I am not a native English speaker and I do not trust my ear, so I had to rely upon the help and control of those who have spoken English from childhood; poetry, after all, always draws upon the language of one’s childhood. I wish to thank Mac Goodman, Lawrence Davis, Reuel Wilson, and Richard Lourie for the long debates we had over one sentence or, quite often, over one word. Two poems of Slonimski and one of Jastrun (»Remembrance«) were given definitive shape by Lawrence Davis. Some poems were translated by Peter Dale Scott with my minor assistance and are marked accordingly” (preface, *Postwar Polish Poetry*, 1965, s. vii).

¹² „As a rule, we did not translate poems jointly: these are individual translations examined and corrected together with Herbert’s text before us. Miłosz would like to thank his students, participants in seminars on poetry translation, where several of his versions were debated, and also Scott for his suggestions. Scott would similarly like to thank Miłosz, particularly for his help in elucidating more difficult passages in Polish. In the end we were often faced with a seemingly unsurpassable obstacle and the lines which emerged after long discussion bring credit or discredit to both of us as a team” (*Translators’ Note*, 16–17).

Niektóre z 79 tłumaczeń trafiły do późniejszych angielskich wydań¹³. W r. 1965, Miłosz przeprowadził 39 półtoragodzinnych rozmów z Aleksandrem Watem, najpierw w Berkeley, a potem w Paryżu. Zapis tych rozmów, zatytułowany *Mój wiek, pamiętnik mówiony*, ukazał się w Londynie w 1977 roku. Wcześniej jednak, w 1969 r., ogłosił drukiem wybór poezji swego późniejszego przyjaciela w tomie *With the Skin*, który przełożył też z pomocą studentów, a następnie *Wiersze śródziemnomorskie* A. Wata jako *Mediterranean Poems* (1977). Do tego tomu weszły też wiersze w przekładach Davida Brodsky'ego, Stephena Grada oraz Richarda Louriego. Tłumaczenia, co warto podkreślić, powstały w dużym stopniu dzięki inicjatywie i współpracy studentów Miłosza, których zainteresowała poezja Wata. „Ten rodzaj poważnej błazenady pozwalał im odczuć pełny ciężar rzeczywistości”¹⁴. Wspomniany tom *With the Skin* (1989) był powiększonym i poprawionym wydaniem poprzednich publikacji, tym razem we wspólnym przekładzie Czesława Miłosza i Leonarda Nathana, wraz z ciekawym dialogiem tłumaczy na temat twórczości Aleksandra Wata. Ostatnim wreszcie wydaniem tych samych przekładów były jego *Selected Poems* (1991), także owoc współpracy Miłosza i Nathana¹⁵.

W 1973 roku wyszedł pierwszy tom tłumaczeń poezji Miłosza, ze wstępem amerykańskiego poety Kennetha Rexrotha, zatytułowany *Selected Poems*. Złożyły się nań 52 wiersze w przekładzie samego autora oraz sześciu innych tłumaczy. Drugie wydanie, tym razem bez wstępu, ukazało się w 1980 roku, już po Nagrodzie Nobla dla Czesława Miłosza. Stopniowo, jak widać, Miłosz zaczął tłumaczyć sam siebie, stając się przez to pisarzem coraz lepiej znanym i nagradzanym.

W roku 1978 ogłosił drukiem drugi tom swoich wierszy w języku angielskim, *Bells in Winter*. Tym razem współautorką przekładów była Lillian

¹³ Np. Z. Herbert, *Poezje wybrane – Selected Poems*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2000 i 2005.

¹⁴ „The translations presented here are due to a large extent to the initiative and cooperation of my students at the University of California in Berkeley. They liked Wat's kind of serious buffoonery: his very style, they used to say, makes us feel the whole weight of reality” (*Foreword*, s. IX-X).

¹⁵ „Several years ago I edited a collection of Wat's *Mediterranean Poems* (Ardis, 1977). These poems were translations done mostly with the help of my students. Together with Leonard Nathan I have revised that edition and have added a number of poems in our joint translation. Thus, unless marked otherwise, the texts should be ascribed to our collaboration”; *Introduction*, 12 (one poem trans. by R. Lourie).

Vallee, amerykańska poetka i tłumaczka. Książkę poprzedził list Josifa Brodskiego skierowany do członków jury nagrody Neustadta, w którym znalazły się znane, a później często cytowane słowa, że „Miłosz jest jednym z największych poetów naszego czasu, a może być największym”¹⁶. Z opinią tą polemizował John Simon, znany amerykański pisarz i krytyk literacki. Krytykował formy niektórych wierszy, które uznał za „bardzo nieciekawe”, wytykając tłumaczom lingwistyczne potknięcia, by w konkluzji stwierdzić, że „większość tego jest mocno nadęta, bezkształtna, niewarta zapamiętania, z tendencją wpadania w mętność i banal”¹⁷.

Na początku lat osiemdziesiątych, już po Nagrodzie Nobla, Miłosz związał się z grupą wybitnych kalifornijskich poetów, do której m.in. należeli Robert Hass, Leonard Nathan, i Robert Pinsky¹⁸. Nie znając języka polskiego, tłumaczenia swe opierali na wersjach Renaty Gorczyńskiej

¹⁶ „Several years ago I edited a collection of Wat’s *Mediterranean Poems* (Ardis, 1977). These poems were translations done mostly with the help of my students. Together with Leonard Nathan I have revised that edition and have added a number of poems in our joint translation. Thus, unless marked otherwise, the texts should be ascribed to our collaboration.” *Introduction*, 12 (one poem trans. by R. Lourie).

¹⁷ J. Simon, *Traduttore, Traditore or the Tradition of Translating*, “Poetry”, vol. CXXXVI, April 1980, 49–51. „This, like so much of Miłosz, is religiously tainted vagueness, and comes from a sequence of six fairly long poems, *From the Rising of the Sun* (...) written in a number of forms, all of them rather uninteresting”. „But, in the end, most of it is rather windy, amorphous, unmemorable, with a tendency to veer into opacity or banality”.

Podczas gdy niektórzy krytycy zgadzali się z opinią J. Brodskiego, m.in. Helen Vendler, szczególnie w *From Fragments a World Perfect at Last* (“New Yorker”, March 19, 1984), i Richard Howard w *A Heroic Apostate* (“Parnassus”, Spring 1980), Helene J.F. de Aguilar we wnikliwej recenzji *Postwar Polish Poetry, The Seizure of Power, The Separate Notebooks, Visions from San Francisco Bay, i The Witness of Poetry*, pisała: „I do not think Miłosz is a Great Artist and I would be very much surprised indeed were he to prove an enduring one”. W jej opinii, poezja Miłosza „proves inconsistent. Its intensity is unstable. When good, Miłosz is very, very good; when bland, he is very bland. Many Miłosz’s poems are underseasoned. They resemble complicated dishes expertly prepared and ready for serving, except that some vital condiments were left out” (*A Prince Out of Thy Star: The Place of Czesław Miłosz*, “Parnassus”, 1983–1984, 128–153).

¹⁸ Robert Hass (ur. w 1941), poeta i krytyk literacki. Poeta Laureatus Stanów Zjednoczonych (1995–1997), zdobywca nagrody Pulitzera (2008), autor 7 zbiorów poezji, tłumacz, głównie poezji Miłosza, wykładowca na Uniwersytecie Kalifornijskim w Berkeley. Leonard Nathan (1924–2007), poeta, krytyk literacki, profesor Uniwersytetu Kalifornijskiego w Berkeley, autor 7 zbiorów poezji i licznych tłumaczeń. Robert Pinsky (ur. 1940), poeta, eseista, krytyk literacki, tłumacz. Poeta Laureatus Stanów Zjednoczonych (1997–2000), autor 19 książek, wykładowca na Uniwersytecie w Bostonie.

i Czesława Miłosza, a pomoc okazywała im także Lillian Vallee. Ten ciekawy zespół tłumaczy dzieł jednego autora, zwany The Grizzly Peak Collective (pracowali w domu dla gości Miłoszów), przygotował do druku przeszło dwustustronicowy tom *The Separate Notebooks*, wydany w r. 1984. Następną pracą przekładową Miłosza i Hassa był tom *Nieobjęta ziemia, Unattainable Earth* (1986).

W tym też okresie Miłosz przelożył z Leonardem Nathanem zbiór wierszy Anny Świrszczyńskiej, która przybrała dla wygody czytelnika imię Anna Swir, *Happy as a Dog's Tail* (1985), w którym znalazło się 78 wierszy¹⁹. Do poezji Świrszczyńskiej powrócił raz jeszcze z udziałem tego samego tłumacza w tomie *Talking to My Body* (1996), który zawiera 112 wierszy polskiej poetki.

Po wydaniu wierszy Świrszczyńskiej Miłosz tłumaczył na angielski już tylko własne utwory. Przekładał je teraz z Robertem Hassem, który od tego czasu stał się jego głównym współpracownikiem na niwie tłumaczeniowej. Przekładali razem nowe utwory Miłosza, parokrotnie też wydawali wiersze, bądź jako utwory zebrane (*collected*), bądź wybrane (*selected*), czasem i nowe, i zebrane (*new and collected*). Zaczęło się to od *The Collected Poems, 1931–1987*, wydanych w 1988. Weszły tu wiersze z czterech poprzednich tomów: *Selected Poems, Bells in Winter, The Separate Notebooks* i *Unattainable Earth*. Zbiór uzupełniały niektóre dawniejsze utwory, a także nowe, tłumaczone po raz pierwszy.

W następnym dziesięcioleciu Miłosz i Hass wydali trzy zbiory nowych wierszy polskiego poety. Były to kolejno tomy: *Provinces: Poems 1987–1991* (1991), *Facing the River. New Poems* (1995), a później *Road-side Dog* (1998). W roku 2001 ukazał się *A Treatise on Poetry*, a następnie zbiorowe *New and Collected Poems 1931–2001*. Ostatnim dziełem tej „spółki” był tom *Second Space: New Poems* (2004), a na końcu już ostatni zbiór wierszy Miłosza pt. *Selected Poems 1931–2004*, wydany w 2006 roku, dwa lata po śmierci noblisty.

Miłosz doceniał wkład studentów i kolegów akademickich w dzieło przekładu poezji polskiej na język angielski. Zdawał sobie bowiem

¹⁹ „After I completed the translation of the poems, I showed them to my friend Leonard Nathan, whose poetic insight I trust. He read them carefully and marked all the places where the wording seemed to him doubtful, from the point of view of either American idiom or meaning. Then we sat down over the script and worked together on marked passages. As I value his contribution, I feel he should be considered a cotranslator” (*Introduction*, s. xv).

w pełni sprawę, że bez kompetentnej pomocy językowej nie byłby w stanie sięgnąć po poetyckie laury. We wstępie do *The Collected Poems 1931–1987* wymienia swych pierwszych partnerów i składa im serdeczne podziękowania. Nie zapomina też o współpracy z grupą przyjaciół, do których zalicza Renatę Gorczyńską, Roberta Hassa, Leonarda Nathana i Roberta Pinsky'ego. Jest im wdzięczny za czas, zainteresowanie, ciepło i wspólnotę artystycznego i intelektualnego powinowactwa, a także poczucie humoru. Szczególne wyrazy uznania składa Robertowi Hassowi, który stał się „głównym adaptatorem moich wersji tak, aby sprostać wymaganiom literackiej angielszczyzny”²⁰.

Wspomnienia amerykańskich tłumaczy rzucają światło na proces wspólnego przekładania wierszy. Richard Lourie, jeden z pierwszych tłumaczy Miłosza, zapisał: „pracowaliśmy, pili kawę, palili jak diabli. Angielskie i polskie słowa były analizowane w najdrobniejszych szczegółach – ich waga, smak, skojarzenia”²¹. Natomiast Lillian Vallee zapamiętała pracę przekładową z Miłoszem jako grę szachową, w której każdy ruch zmieniał wydźwięk utworu. Była to praca precyzyjna, twórcza, a celem był przekład, w którym język polski był wciąż żywy. Nauczyła się też, że czasami przychodziło się pogodzić z rozwiązaniem, które nie było idealne. Robert Pinsky pamięta, że proces tłumaczenia był dla obydwu radosnym doświadczeniem, porównywalnym do gry w orkiestrze lub sportowej drużynie. Podczas długich sesji skupiali się na technicznych subtelnościach, wnikali w tkanę języka, poszukując perfekcji, cały czas w duchu koleżeńskiej współpracy²².

Peter Dale Scott spędzał z Czesławem Miłoszem długie wieczory nad wierszami Zbigniewa Herberta, omawiając z nim słowo po słowie, linijkę po linijce, tak że pracę kończyli czasem dobrze po północy²³. Kiedy jed-

²⁰ „My gratitude to that team is not only for the amount of time they spent on my verse, but in the first place for their active interest, their warmth, and a feeling that they gave me of artistic and intellectual affinity. Not the least important was our common sense of humor, for toiling we often laughed”.

„Hass became the main adapter of my versions to the exigencies of literary English” (*The Collected Poems*, 1988, *Preface*, s. xvi).

²¹ R. Lourie, *Love at Last Sight*, in: *An Invisible Rope. Portraits of Czesław Miłosz*, ed. by C.L. Haven, Athens, OH, Ohio University Press, 2011, 50.

²² *Miłosz: Made in America*. You Tube, October 11, 2011.

²³ *Expanses of the Unspoken: An Interview with Peter Dale Scott*, worldwithoutborders.org, January 8, 2008.

nak zaczęli przekładać wiersze Miłosza, doszło do poważnych różnic zdań, dotyczących wersji angielskiej, a wkrótce potem do sporów na tle politycznym i, w konsekwencji, zakończenia współpracy²⁴. Robert Hass przyznawał, że Miłosz wywarł wpływ na jego własną poezję i myśl polityczną. Ich współdziałanie rozpoczęło się od dnia, kiedy Miłosz poprosił Hassa przed własnym wieczorem autorskim, by recytował jego wiersze po angielsku. W ciągu blisko dwudziestopięcioletniej współpracy spotykali się zazwyczaj w poniedziałkowe ranki. Początkowo Miłosz pokazywał Hassowi swoje przekłady i pytał, co o nich sądzi. Kiedy Hass odpowiadał, że są interesujące, Miłosz pytał go podejrzliwie, czy mu się nie podobają. Hass odpowiadał, że nie zna wierszy w oryginale, więc trudno mu oceniać, ale niektóre słowa brzmią dziwnie, bo nie mówi się w ten sposób po angielsku, a pewne zwroty nie brzmią idiomatycznie. Następnie Hass podawał swoje propozycje i taką drogą stopniowo dochodzili do ostatecznej wersji przekładu. Później już, podczas pracy zespołowej w Miłoszowskim domku dla gości, Hass i Pinsky pracowali godzinami nad dosłowną wersją przekładów, dostarczoną im przez Miłosza i Gorczyńską, a wieczorem przychodził sam autor, aby sprawdzić ich postępy, wyjaśniając trudniejsze słowa i zwroty, sporne kwestie rytmu i rymów. Po wyjeździe Miłosza do Polski teksty tłumaczeń wędrowały do Hassa pocztą elektroniczną, a czasami sprawy były ustalane przez telefon²⁵.

Nie sposób przecenić roli Miłosza jako tłumacza poezji polskiej. W roku 1974 polski oddział PEN Clubu przyznał mu nagrodę za przekłady literatury polskiej na język angielski. Praca ta uutorowały drogę popaździernikowej poezji polskiej w Ameryce Północnej i w Anglii. Tłumaczenia Zbigniewa Herberta, Aleksandra Wata, Anny Świrszczyńskiej, Mirona Białoszewskiego i innych poetów stanowiły dla cudzoziemskiego odbiorcy zapis polskiego doświadczenia historycznego. Natomiast przekłady własnej poezji wzbudziły zainteresowanie amerykańskich poetów i krytyków oraz uutorowały pisarzowi drogę do Nagrody Nobla.

²⁴ P. Dale Scott, *A Difficult Inspirational Giant*, in: C.L. Haven, ed., *Czesław Miłosz...*, 69–71.

²⁵ *Literature and Lunch with Poet and Translator Robert Hass on Haiku and Czesław Miłosz*, in: *Center for the Art of Translation*, posted April 14, 2009. Także: *Lunch Poems: Robert Hass Reads Czesław Miłosz*, Noontime Poetry Reading Series, www.uctv.tv. October 13, 2011 and *You Tube*, December 8, 2011. Także długi wywiad: *The Stakes in His Poetry Are Really High. Interviews with Robert Hass*, in: C.L. Haven, ed., *Czesław Miłosz...*, 235–261.

W trakcie swej pracy przekładowej Miłosz znalazł oparcie w zespole polskich i anglojęzycznych tłumaczy, którzy przysporzyli sławy polskiej literaturze na arenie międzynarodowej²⁶. Wielu studentów, akademickich kolegów i przyjaciół Miłosza poświęciło się pracy przekładowej, tłumacząc na język angielski nie tylko jego utwory, ale także dzieła Witkacego, Janusza Korczaka, Tadeusza Borowskiego, Tadeusza Różewicza, Mirona Białoszewskiego, Witolda Gombrowicza, Tadeusza Konwickiego, Zbigniewa Herberta, Stanisława Lema, Henryka Grynberga i wielu innych. Dlatego wkład Miłosza w popularyzację literatury polskiej na świecie i w dzieło pośredniczenia między kulturami zasługuje na najwyższe uznanie.

²⁶ Lista współautorów tłumaczeń Miłosza: anonimowi studenci, David Brodsky, Bogdana Carpenter, John Carpenter, Jan Darowski, Lawrence Davis, Mac Goodman, Renata Górczyńska, Stephen Grad, Robert Hass, Madeline Levine, Richard Lourie, Leonard Nathan, Robert Pinsky, Peter Dale Scott, Carol Thigpen, Lillian Vallee, Reuel Wilson.

Utwory Miłosza tłumaczyli także: Jarosław Anders, Richard Berengarten, David Brooks, Andrzej Busza, Paul Coates, Bogdan Czaykowski, Adam Czerniawski, Jessica Fisher, Zbigniew Folejewski, Bożena Gilewska, Brian Glazer, George Gömöri, Louis Iribarne, Catherine S. Leach, Michael March, Michael Mikoś, Anthony Miłosz, Edward Możejko, Allan Reid, Edouard Roditi, Agnieszka Tennant, Celina Wieniewska, Jane Zielonko.